

„Minden évben máshogy fordul a világ”

A telepfelszámolástól a szegregált cigány faluig

„Ez is olyan furcsa, hogy lerombolták a telepet. Mintha háború lett volna. Azér' ez nem jó, azótától olyan más lett Lápos. Unalmas. Mán ismerünk mindenkit, a parasztok meg mind tűnnek el. Azelőtt jobb volt, a paraszt nem tekintett téged olyan cigánynak... Cigány cigány előtt meg nem tiszteli egymást... Én szerintem egy faluban legyen közösen cigány is meg paraszt is.”

A 2005 és 2015 közötti időszakot Magyarország kormánya – több közép- és kelet-európai állammal valamint a Világbank és a Nyílt Társadalom (OSI) képviselőivel közösen – a Roma Integráció Évtizedévé nyilvánította. Mindemellett kifejezte politikai elkötelezettségét a roma és nem roma lakosság életkörülményei közötti különbség csökkentése iránt. A retorika szintjén a kormányfők a „több évszázados adósság felszámolását határozták el: a cél nem kevesebb mint a romák integrációja Európában”.

Ennek keretében az elmúlt években több kormányzati intézkedés indult a szegregált lakókörnyezetben élők társadalmi integrációjának elősegítése érdekében. Ezek egyike a Szociális és Munkaügyi Minisztérium „Telepen és telepszerű lakókörnyezetben élők lakhatási és szociális integrációját elősegítő programja”, amelyet olyan kistelepüléseknek hirdettek meg, amelyek egyébként képtelenek lennének egy több tízmillió forintos integrációs projektet önállóan lebonyolítani. Így Láposra, hosszú idő után először, eljutott valami az országos fejlesztésekből: a helyi önkormányzat a program keretében 120 millió forintot nyert „a cigány lakosok telepi szegregációjának megszüntetésére, illetve társadalmi integrációjának elősegítésére”. A pályázat egyik követelménye az volt, hogy a lakhatási kérdés mellett komplex, a szegregált cigány lakosságot mobilizáló stratégiát is kellett készítenie a településnek.

Az alábbi tanulmányban azt próbálom bemutatni, hogy a láposi cigány társadalom hogyan alakult át az elmúlt évek során. Azt, hogy minden kormányzati jó szándék és jóakarattal ellenére hogyan állandósult és mélyült tovább a „strukturális szegények” szegénysége, vagyis, hogy hogyan romlott a hosszú évtizedekig térbelileg és társadalmilag is elkülönülő, elcigányosodó aprófalvakban lakó romák élethelyzete; hogy hogyan adhatott egy utolsó lökést a teljes

lakóhelyi szegregáció kialakulásához pont a társadalmi integrációt megcélzó program ; illetve, hogy hogyan vált „totálissá a számukra a többség által be rendezett külön (mikro)világ, amelyből egyre kevesebb az ok és a lehetőség a kilépésre”.¹

„Az egész falu egy Dzsumbuj lett”

A Roma Integrációért Stratégiai Terv – tanulván a régebbi programok kudarcaiból – a korábbiaknál sokkal komplexebb módon kezeli az integráció problémáját. A társadalmi élet több fontos területén határoz meg kiemelt célokat: az oktatás területén az integrált oktatás kiterjesztését, a romák képzettségi szintjének emelését, a foglalkoztatás szférájában a romák képzéssel, átképzéssel egybekötött munkaerő-piaci integrációjának, valamint foglalkoztatási szintjének növelését, a lakhatás területén pedig a települési és a térségi szegregáció nagyarányú csökkentését.

Láposon ez utóbbi tűnt a program legkönnyebben teljesíthető elemének. Ugyanakkor ez járt a legmeszesemenőbb következményekkel is: a roma lakosság integrálásának jegyében, állami támogatással sikerült Lápost egy csak cigányok által lakott faluvá tenni. Az embernek, a régebbi kutatási jelentéseket olvasva, déjá vu érzése lesz. Ezek ugyanis egybehangzóan arról számolnak be, hogy a hetvenes években az akkor gettósodott kistelepülések kialakulásához milyen jelentős mértékben hozzájárult az államszocializmus település-, lakás-, illetve szociálpolitikája.²

Láposon a parasztok elvándorlása az utóbbi négyöt évben, két szakaszban érte el a végkifejletét.

Az első szakasz az állami lakáspolitikának ahhoz a változtatásához köthető, amelynek nyomán már nemcsak lakásépítésre vagy új lakásvásárlásra adott vissza nem térítendő támogatást az állam, hanem

használt lakás vásárlásához fel lehetett venni az ún. „félszocpolt”. Ebben az első hullámban hat magyar családnak sikerült elköltöznie a szomszédos faluba, amit már hosszabb ideje tervezgettek. A „félszocpoltos” támogatás segítségével azok a cigány családok vették meg a parasztházait, akik már jó ideje „minden okosságba gondolkodtak”, csak hogy egyről a kettőre jussanak: kikerüljenek a cigány sorról, és végre beköltözhesse a falu központjába, messze a régi cigányteleptől, közelebb a bolthoz, az iskolához, a falubéli parasztházhoz.

A második szakasz – a tulajdonképpeni telepfejlesztés szakasza – viszont lavinát indított el. Az önkormányzat közel 100 millió forintot nyert különböző forrásokból a régi, elpusztíthatatlannak hitt – mindig újratelemelő – cigánytelep felszámolására, a lakóhelyi szegregáció megszüntetésére. Ebből a pénzből eddig 25 olyan régi parasztházat vásároltak meg, melyek lakói korábban, az alacsony ingatlanárak miatt nem is igen gondolhattak az elköltözésre, most azonban ingatlanjaik hirtelen felértékelődtek. Az eddig néhány százezer forintért sem eladható, kertes, két-három szobás parasztházakat most két – két és fél millióért vette meg az önkormányzat. Még olyanok is elköltöztek, akik ezt egyáltalán nem tervezték. „Nem akartam én elmenni innen, dehogyis. Öreg vagyok már ahhoz, hogy egyszobás panellakásban kelljen laknom, de hát, ahogy a szomszédok lassan mind elmentek, nem lehetett már Láposon megmaradni. Nem jó nekem itt Miskolcon, igen sajnálom, hogy el kellett jönnöm.”

Ezzel létrejött a falu történetében egyedülállóan tekinthető, eddig nem létező új forma, a szinte teljes szegregáció szakasza, a „telep a telepben”. Vagy ahogyan az itteni cigányok mondják: a „putrifalu”. Történt mindez a Romák Integrációjának Évtizedében.

Lápos cigány faluvá válásának természetesen maguk az itteni cigányok sem örülnek. A lakosság a település összetételének megváltozását helyzete rosszabbra fordulásaként éli meg. Erről tanúskodnak a tőlük származó idézetek: „Nekem jobb volt, mikor itt laktak [a parasztházak], másabb volt azér’ az érzés is – most az ember még alacsonyabbnak érzi magát, mint érezte eddig, mer’ tiszta cigány van...”

A telepfejlesztési projektet mindennek ellenére sikeresnek értékelik a benne részt vevő szereplők. A program lebonyolításában fontos szerepet kapó mentor – akit a Szociális és Munkaügyi Minisztérium azért alkalmazott, hogy közvetítő szerepével elsimítsa az esetleges helyi konfliktusokat – mintha nem érzékelné a program nem szándékolt, mégis messzemenő következményeit. Ez pedig nem más, mint a parasztházak és a cigányok falusi közösségének teljes felbomlása, ezzel a cigányok (igaz, a korábbinál sokkal komfortosabb körülmények közötti) megrendése egy putrifaluban. Mindezt a látókörön kívül helyezve, inkább azt hangsúlyozza, hogy „valahol el

kellett kezdeni az integrációt, mert az eddigi helyzet már tarthatatlan volt”, és úgy véli, mindenképp sikerként kell elkönyvelni azt, hogy „gyakorlatilag embertelen körülmények, disznóólánál is méltatlanabb viszonyok között élő embereket hoztak ki viskóikból, és biztosítottak számukra normális, komfortos lakókörülményeket”. A mentor szerint a Stratégiai Terv komplex, nagyon jól összeállított program, amitől azonban nem lehet csodákat várni, az pedig végképp nem állítható, hogy „ez a falu a telepfejlesztésnek köszönhetően lett cigány falu... Az elvándorlás már sokkal korábban megkezdődött... Nem a telepprogram indította be ezt a folyamatot, mi már ezzel szembesültünk.”

A polgármester az eredmények számbavételekor szintén nem a telepfejlesztés hosszú távú következményeivel foglalkozik, vagyis azzal, hogy saját közreműködésével egy cigány falu jött most létre. Ezt, a több elköltözött parasztház által is megfogalmazott felvetést, sokkal inkább saját személye elleni támadásnak veszi. Viszont kifejezi neheztelését: „Ezeknek az embereknek semmi sem elég.” Bár nyolcéves hivatali ideje legnagyobb sikerének könyveli el, hogy mindent összevéve ötvenegy családnak adott új házat, illetve biztosított megfelelő lakókörülményeket, szavai mégis csalódottságról és megbántottságról árulkodnak: „Ennyit ezekért az emberekért senki nem tett... De ez sem elég... Nem elég, hogy támadnak a magyarok, hogy »eladtam a falut«, támadnak a cigányok is...”

A telepfejlesztés mindezek mellett újfajta feszültséget is generált a helyi cigány közösségen belül. A parasztházak maradványának elköltözésével értelmét veszítette a korábban kicsit is „kikapaszzkodók” integrációs törekvése. Azzal, hogy sok család ingyen juthatott lakáshoz, a helyi cigány társadalomban az eddig inkább elmosódó határok hangsúlyosabbakká váltak. Azok a családok, akiknek néhány éve (a „félszocpoltos”) nagy erőfeszítések árán sikerült megvenniük egy-egy parasztházat, közelebb kerülve ezáltal a parasztházhoz, most még inkább arra törekcsenek, hogy megkülönböztessék magukat az immár „hegylakóknak” vagy „Dzsumbujlakóknak” elnevezett régi cigánytelepi családoktól.

Bezáródás: a láposi cigányok mikrovilágának működése

A telepfejlesztéssel a lakóhelyi szegregációt megszüntetni szándékozó állami roma integrációs politika tehát egy több évszázados, bebetonozott falusi rendet bontott meg. E rend lényegét az egyik láposi cigány asszony így fogalmazta meg: „egy faluban legyen közösen parasztház is meg cigány is”. A parasztház elköltözését a cigányok veszteségként élték meg. („A falunak a letörtsége, az maradt utánuk.... olyan,

mintha elvette volna egy darabot innen... nincs, aki vezesse a falut, nincs, aki tegyen rendet.”)

Ebben a régi falusi rendben a cigányok úgy éreztették, hogy megvolt a maguk integráns helye. Persze cigánynak lenni mindig is születési stigmát, egy alárendelt társadalmi pozíciót jelentett. Ahogy a láposiak mondják: „Cigánynak az ember születik, meg parasztnak is”, vagy „a születésed bélyegétől nem szabadulhatsz meg”. A falunak azonban szüksége volt rájuk: korábban gyepmesterként, kovácsként dolgoztak, vagy hétvégeken muzsikáltak a parasztoknak, hét közben meg napszámba jártak hozzájuk. Igaz, az utóbbi években a parasztok elszegényedésével egyre kevésbé tudták betölteni korábbi gazdasági funkcióikat, mégis, a velük élő, velük nevelkedő parasztok egyfajta igazodási pontot jelentettek mindennapi viselkedésükben, társadalmi gyakorlatukban. Ez most eltűnt, helyette maradt a tapasztalat: „valahogy most még alacsonyabb rendűnek érezzük magunkat”.

Lassan húsz éve már, hogy a cigányok közül senki sem jár el a faluból dolgozni, senkinek sincs állandó munkája. Vagyis már korábban is elmondható volt, hogy ezek az emberek bezáródtak a falujuk, illetve szűkebb környezetük határai közé. Csakhogy míg a települészámolás előtt ez a falusi tér többszereplős társadalmi tér volt a maga társadalmi hierarchiájával, addig a parasztok elköltözésével még ez a tér is beszűkül. Maradt két szereplő, a hatalmat megtestesítő (nem helybeli) polgármester és képviselő-testülete, illetve a helyi cigányok egyre homogénebb, önmagán belül semmiféle hierarchiát meg nem tűrő társadalma.

Ezt a társadalmat egy kettős viszonyulás jellemzi. Az egyik a hierarchikus, függőségen alapuló, a parasztokkal való korábbi együttélésből származó patrónus-kliens viszonyból megörökölt kapcsolat. A parasztok szerepébe most a velük hivatalból foglalkozó köztisztviselők léptek: a polgármester, a körjegyzőségi előadók, a védőnő. A másik, a sorstársaikhoz, a falubéli cigányokhoz fűződő, egyenlőségen és reciprocitáson alapuló viszony. Ezt a viszonyt a „javak” (élelmiszerek, gyógyszerek, de akár a családtagok, főként a gyerekek) szabad áramlása jellemzi. Ez nemcsak elviselhetőbbé teszi az életet, biztonságérzetet ad a szegények közösségének, de egyúttal ez a legnagyobb társadalmi tőkénk is. A háztartásaik közötti reciprocitás, a javak kölcsönös cseréje megteremt az „erkölcsi felsőbbrendűség” érzését, amikor a magyarokkal hasonlítják össze magukat: „Meg, ne adja a Jóisten, azér’ akármilyen baj van, azér’ egybetartás van. De elfigyeltük, a magyaroknál nincs. A cigány azér’ csak jobban húz egymáshoz, mint egy magyar. Ennyiből is jobb cigánynak lenni.”

Itt azonban elérkeztünk egy nagyon fontos kérdéshez. Régóta foglalkoztat az az ellentmondásosnak tűnő helyzet, hogy egy ilyen egalitárius, szoli-

daritáson alapuló közösségben hogyan fér össze az a két, egymásnak ellentmondó vélemény, amelyekkel lépten-nyomon találkozunk az ember. Az egyik szerint, mint a fenti idézet is jelzi, „egybetartás van”, a másik viszont azt hangoztatja, hogy „egymást ölik a pénz-ér”, hogy „megfojtik egy kanál vízbe azt, akinek egy csöppet is több van”. („Tudod – magyarázta egyikük legutóbb, egy szerencsétlen incidens alkalmával –, van itten egy olyan szokás, hagyomány, hogy ha én jövök a boltból, és tele van a táskám, nekik meg nincs otthon semmijük, hát megölnének egy kanál vízben. »Te honnan vetted azt«, kérdenék. Itten, ha valakinek egy csöppet több van, az nem jó.”) A magyarázat valószínűleg abban rejlik, hogy ez az állandóan egymásra tekintő, egymáshoz igazodó, az egyenlő pozíció fenntartásáért a másikkal folyton rivalizáló cigány közösség erősen ellenez mindenféle kiugrási kísérletet, mindenféle egyenlőtlenséget, hiszen a nyomort és a marginalitást sokkal könnyebb úgy elviselni, ha a hozzánk hasonlóak is ugyanabban a cipőben járnak, mint mi. Az alábbi példa mindennél beszédesebben mutatja ezt a fajta mentalitást: Jucus, akiről még lesz szó, a múlt hónapban kapott egy harmincezer forintos vízdíjhátralék miatti büntetést. Nem fért a fejébe, hogy a szomszédjának, aki ugyanúgy nem fizetett egy ideje vízdíjat, mint ő, hogyhogy nem jött még semmiféle felszólítás: „Én biztos, hogy feljelentem őtet. Ha én fizetek, fizessen ő is!”

A bezáródás a munkanélküli, falusi cigány létbe több szempontból is társadalmi hátrányt jelent. Leginkább azért, mert nincs más viszonyítási pont, mint a saját, gettóbeli cigány sorstársak. Nincs más szerepmódel, csak amit a falubéli, hasonlóan alacsony státuszú cigányok tudnak mutatni. Nem létezik az a kiterjedt és heterogén kapcsolatháló, benne a boldoguláshoz szükséges tudást, ismereteket közvetítő hídszerű kötésekkel, s más, magasabb státuszú egyénekkel összekötő kapcsolatokkal, a sajátjukétól eltérő szerepmintával, amely esélyt jelenthetne a szegénységből való kijutásra, a mobilitásra. „Nincs melletted, aki tudna segíteni. Nincs kapcsolatosod, soha nem tudsz semmiről. Csak arról tudsz, hogy fölvetted a szociálist, meg hogy fölvetted közhasznúra, azt’ jól van.” Ebben a mindenféle szempontból erőforrás-hiányos helyzetben nem csoda, ha meggyőződésé válik az az eddig is többekben lappangó sejtelem, hogy „cigányból úgysem lesz semmi”, a „cigány úgyse meg semminek”.

A láposi cigányok számára az egyetlen igazodási pont a falubéli többi cigány maradt, ezen belül is mindenkinek többnyire a saját kortárs csoportja. A tinédzser lányok egymást licitálják felül abban, kinek milyen jól van melíroztatva a haja, a legnagyobb pénztelenség közepette is el kell vinni a lányt a szomszéd falu fodrászához, hiszen nem maradhat ki ő sem a sorból. „A barátnőinek mind meg van már csináltatva a haja, tudod, hogy van, te is csak a gye-

rekedre költöd az utolsó pénzedet is, nem?” Vagy ha valamelyikük vesz egy új cipőt, vagy egy új felsőt, már a másiknak is olyan van a következő nap. De ugyanez az igazodás, „egymás után menés” figyelhető meg a legtöbb társadalmi gyakorlatukban, például a gyermekvállalásban,³ vagy akár abban, ahogyan az iskolához viszonyulnak.

Ebben a bezáródásban az iskola kitörési pont lehetne. Csakhogy a láposi cigányok számára legkönnyebben elérhető középiskola a legrosszabb helyzetű, elcigányosodó aprófalvak cigány gyerekeinek lerakodóhelyeként működik. Ez a fajta „cigány iskola” már csak a kizárólagos egymáshoz igazodás, a más társadalmi rétegekkel való kapcsolat teljes hiánya miatt sem működik. Vagyis az iskola, mint lehetséges mobilitási csatorna, nem jelent ugródeszkát e magába zárult világból való kitöréshez.

Ugyancsak nem működnek az olyan kísérletek sem, mint a migráció, az elvándorlás. Elsősorban azért nem, mert a kitörni vágyók nem tudnak elboldogulni a cigány nagycsalád óvó-védő, fontos társadalmi tőkét jelentő, támogató-segítő viszonyai nélkül. Jó néhány ilyen kitörési kísérlet történt az elmúlt évek során, és egytől egyig mind azzal végződött, hogy a „végre eltávozó” család néhány hónap múlva újra megjelent a faluban. A kérdésre, hogy miért jöttek vissza, a válaszok között többnyire mindig az szerepelt, hogy a „fa meg a család végett”.

E beszűkült lehetőségek közepette gyakorlatilag csak egyetlen játéktér marad a kliensi szerepben szocializálódott, magukra maradt falubéli cigányoknak. Ez pedig a szociálpolitika terepe, hiszen kizárólag innen származnak állandó jövedelemforrásaik: a segélyek, állami támogatások, gyermekvédelmi juttatások. Ebben a helyzetben egyáltalán nem mindegy, hogyan „okoskodnak” a rendszer keretei között, mennyire rugalmasan alkalmazkodnak gyakori változásaihoz. „Minden évben máshogy fordul a világ”, mondják, hiszen szinte minden évben változnak az őket egzisztenciálisan érintő szociális törvények.

A láposi közösség élete az állami juttatások, vagyis a segély meg a családi pótlék kifizetése köré szerveződik – ezek a fizetési napok szabályozzák nemcsak a falu, de az egész környék gazdaságának ritmusát is.

Minden hónap harmadikán érkezik a segély (ápolási díj, RÁT stb.), rá egy-két napra pedig a családi pótlék. Ezekben a napokban intézi az egész falu a havi nagybevásárlásait. Mindenki igyekszik beszerezni az élelmiszert, illetve a legszükségesebb ruhadarabokat az erre az időre a faluba érkező árusoktól. Ha azonban az ember egy kicsivel több időt hajlandó a vásárlásra áldozni, akkor néhány faluval odébb, illetve leginkább a környék egyik legnagyobb városában, Edelényben, olcsóbb és jobb minőségű árukhoz juthat. Sok családban ezeken a napokon a gyerekek kimaradnak az iskolából, mert a vasút a nagycsaládok számára 90%-os kedvezményt ad a me-

netjegy árából, olcsóbb tehát a nagybevásárlást a gyerekekkel együtt intézni.

Egy átlagos (ötgyerekes) láposi cigány család havi nagybevásárlása a következőképpen néz ki: egy zsák (tíz kiló) liszt, 20–30 doboz tej, kb. 15 kiló cukor, 5–6 kiló csirkefarhát, és vagy 30–40 kiló krumpli. A pénzük nagyjából két hétig tart ki, és főleg élelmiszerre fordítódik: „Ha be vagyunk vásárolva, akkor a kajára nincs gond, az iskola, az a nehéz. Ha nincs pénz, akkor kiíratom a gyerekeket, még az a jó, hogy rendes a doki.”

A problémákat csak tetézi, hogy a legtöbben, akik tartoznak a helyi uzsorásoknak, illetve az állami pénzintézeteknek, nem tudnak kimászni adósságaikból. Láposon a cigányok között szinte alig akad olyan család, aki a segélyosztás után ne azzal kezdene, hogy vissza-, illetve befizeti a tartozásait.

Jucusék példája jól illusztrálja a láposiak zömének anyagi helyzetét. Jucusék tavaly, két részletben, összesen háromszázezer forint áruvásárlási hitelt vettek fel (30%-os kamatra) a helyi takarékszövetkezet-től. Ebből vették meg a bútorokat az új, „szocpolból” épített házba, amely háromszor akkora volt, mint addigi viskójuk, és valamiből nyilván be kellett rendezni, hogy lakni is lehessen benne. Azóta azonban minden hónapban 25 ezer forintot kell visszafizetni kamattörlesztésre. A hatgyerekes család havonta százharmincezer forintos bevételből gazdálkodik. Jucusnak már a segélyosztás első napjaiban alig maradt valami a pénzéből: „A családból húszezer kimegy kamatosra, tizenötezer a villanyszámla tartozás, ötezresével fizetem a büntetést a faér’, aztán még minden hónapban lefogik a 25 ezret, OTP-kölcsönt. A villanyt azt lehet, hogy nem fogom kifizetni, inkább leköttem. Úgyis már csak a villany megyen meg a tévé, a vizet már lecsukattam, annyi volt a vízdíjhátralékom, inkább a kútról hozok vizet, itt van nekem nem messze... Az inasnak is kell ötezer iskolára, nincsen cipője meg ruhája, 13 éves, hatodikát járja, azt’ megbüntetik, ha kimarad az iskolából... Látod, akárhogy osztódik, nem tart ki.”

*

A „cigány falu” egyre nagyobb mértékű önmagába záródása következtében egy sajátos mikrovilág van kialakulóban Láposon. E mikrovilág működése egyelőre még csak körvonalazódik, az azonban már látszik, hogy több benne az agresszió, nagyobb a csüggedtség, és ha lehet, még a korábbiaknál is gyengébbek a bármiféle mobilitási aspirációk. Míg korábban volt értelme annak, hogy egy cigány család a telepről beköltözzön a faluba, ezzel mutatván integrációs igyekezetét, vagy azt, hogy „lehet egyről a kettőre jutni”, addig a parasztlakó elköltözésével ez a szándék is értelmét veszítette.

Nem számíthatnak már segítségre senkitől, telje-

sen magukra vannak utalva, hiszen egyre kevesebb kapcsolódási pontjuk lesz a többségi társadalommal. Abban, hogy ez így alakult, természetesen nagy szerepe van magának a többségi társadalomnak is: azzal, hogy „gyakorlatilag teljesen leválasztotta magáról a szegények társadalmát”,⁴ egyben szabad utat is engedett annak, hogy a szegények – így a láposi cigányok – maguk szervezzék meg saját, öntörvénnyű életvilágukat. A cigány falu mára kialakította a maga társadalomszervezetét, intézményeit, „szívességbankját”, a rokoni kapcsolatok nyújtotta erős kötések hálóját, valamint „hitelintézeteit” a kamatos pénz formájában. A kamatos pénz jelenti az állami támogatások lehető leggyorsabb megforgatását ebben a hihetetlenül tőkeszegény világban. Mindezek

együttesen teszik lehetővé a társadalom főáramából kirekesztett/kirekesztődött láposi cigányok számára a mindennapi boldogulást. Ezzel párhuzamosan azonban gyakorlatilag teljesen bezárul az itteni cigányok összes mobilitási csatornája.

- 1 Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4., 34–50. o.
- 2 Virág Tünde: A Gettósodó Térség. *Szociológiai Szemle*, 2006/1, 60–76. o.
- 3 Durst Judit: Kirekesztettség és gyermekvállalás. Doktori értekezés, *kézirat*, 2006.
- 4 Szalai Júlia: *i. m.* 22. o.

